

Finns det en föreställning om gudomliggörelse hos Martin Luther?

”Den nya finska tolkningen av Luther” och en kritisk diskussion av dess betydelse i nutida teologi

TOMAS APPELQVIST

Tomas Appelqvist disputerade år 2009 på avhandlingen ”Bönen i den helige Andes tempel – Människosyn och kyrkosyn i Martin Luthers böneteologi”. I anslutning till ett samarbete mellan teologiska och juridiska fakulteten vid universitetet i Helsingfors, som 2006 resulterade i boken ”Lutheran Reformation and the Law”, förbereder han nu ett forskningsprojekt om den naturliga lagens betydelse för förståelsen av reformationens inledningskede.

Intresset för fornkyrkan och medeltiden, som har vuxit sig allt starkare under det senaste seklet, har ställt både den teologihistoriska Lutherforskningen och den nutidsinriktade lutherska teologin inför en rad utmaningar. Flera forskare har kunnat konstatera att lutherska teologer på denna punkt ofta inte har förmått sätta sin teologi i relation till den samtida debatten. Som en följd av detta har en rad missuppfattningar om den lutherska tron vuxit fram, exempelvis kring de goda gärningarnas funktion och människans ställning inför Gud och i förhållande till sina medmänniskor. Därför har det uppstått ett allt större behov av en förnyad tillgång till reformationens tänkande och inte minst dess huvudperson, Martin Luther.

Med uttrycket ”den nya finska tolkningen av Luther” brukar man avse en teologisk skolbildning som har vuxit fram vid Helsingfors universitet och som under de senaste decennierna har fått ett stort genomslag i den internationella Lutherforskningen och i den ekumeniska teologin. Tuomo Mannermaa¹ lade grunden till denna skola i mitten av

1970-talet i samband med en dialog mellan den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland och den rysk-ortodoxa kyrkan.² Den ekumeniska bakgrun-

avhandling om den tydligt gnesiolutherske teologen Matthias Flacius (1520-1575). Från lundateologin hade Haikola också fått tanken att lagens tredje bruk inte hör hemma i en äkta luthersk teologi. Denna föreställning har funnits med även i de senaste decenniernas Lutherforskning i Helsingfors, även om de slutsatser som redovisas innebär att de finska forskarna i sak medger att ett tredje lagbruk faktiskt finns hos Luther, förutsatt att man med detta avser en funktion där lagen uppträder som en givande faktor och inte som en dömande. En annan viktig likhet mellan lundateologin och Mannermaa och hans lärjungar är att dessa under en period (främst 1980-talet) hävdade att det fanns en viktig motsättning mellan Martin Luthers ”egen” teologi och den senare lutherdom som exempelvis kommer till uttryck i *Konkordieformeln*. Även på denna punkt har de finska forskarna på senare tid modifierat sina tidigare ställningstaganden. Se till exempel Olli-Pekka Vainios avhandling, som från och med år 2008 finns tillgänglig på engelska: *Justification and Participation in Christ*, (Leiden: Brill, 2008).

² Uttrycket ”den nya finska tolkningen av Luther” används exempelvis i rubriken till den bok som ger den bästa sammanfattning som i nuläget finns om den finska Lutherforskningen, nämligen den av Carl E. Braaten och Robert W. Jenson utgivna *Union with Christ – The New Finnish Interpretation of Luther* (Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 1998). Se särskilt förordet till *Union with Christ*, vii-ix, som Jenson och Bra-

¹ Mannermaa erhöll professuren i ekumenisk teologi vid Helsingfors universitet år 1980, en tjänst som han hade fram till sin pensionering år 2000. År 1970 disputerade Mannermaa på en avhandling om Karl Rahner. Redan hans avhandlingsämne kan därför sägas uttrycka en ekumenisk ambition. Samtidigt hade han tagit intryck av den senare lundateologin, främst genom Lauri Haikola (1917-1987). Haikola hade 1952 disputerat i Lund på en

den finns med, mer eller mindre tydligt, i samtliga skrifter som är producerade i anslutning till Mannermaas grundläggande intentioner. Särskilt viktig är föreställningen om gudomliggörelse, *theosis*. Denna fornkyrkliga tanke, som i dag närmast förbinds med den östlig-ortodoxa teologin, finns nämligen enligt de finska forskarna också hos Martin Luther. Detta har emellertid knappt alls uppmärksammats inom den Lutherforskning som har dominerat det senaste seklet.

Den nya finska tolkningen av Luther har ofta fört fram nya perspektiv på det som var kärnfrågan för Luther personligen och för hela reformationen, nämligen hur en syndig människa ska kunna finna en nådig Gud. Exempelvis har skolan med hjälp av sina nydanande insikter kunnat bidra till en betydligt bredare förståelse av den problematik som Luther brottades med vid den så kallade ”tornupplevelsen”, då han fann sitt svar i orden från Rom 1:17: ”Rättfärdighet från Gud uppenbaras i evangelium, av tro till tro, som det står skrivet: Den rättfärdige ska leva av tro”. Den fråga som Luther brottades med var enligt de finska forskarna hur han skulle kunna uppfylla Skriftens kärleksbud och därigenom kunna dela andra människors lidande. Den tro som Paulus talar om i Romarbrevet blir med en sådan tolkning en tro som tar emot allting av Guds nåd, samtidigt som den uppmanar till tjänst åt nästan och fungerar som ett synligt tecken på kyrkan som en gemenskap, *koinonia*.

Denna uppsats kommer att ge stort utrymme åt att referera de grundläggande tankarna inom den nya finska tolkningen av Luther, vilka ofta är av tämligen komplicerad natur. Stor vikt kommer att läggas vid gudomliggörelsen, de filosofiska frågor som aktualiseras av denna och de konsekvenser den får för människans handlande i praktiken. Avslutningsvis kommer dock något av den kritik som har förts fram mot Mannermaas skola att tas upp till diskussion, vilket gör det möjligt att diskutera dess betydelse för dagens och framtidens Lutherforskning och ekumeniska teologi.

aten har skrivit tillsammans, samt Mannermaas inledning, 1ff.

”In ipsa fide Christus adest”

I en bok från år 1989 presenterar Mannermaa den nya finska tolkningen av Luther på ett sätt som gör att den kan betraktas som en ny skola, möjlig att jämföra med andra Lutherskolor. Utifrån rubriken ”In ipsa fide Christus adest” (i själva tron är Kristus närvarande) redogör han för två viktiga linjer i den nya finska tolkningen av Luther, nämligen den realistiska kunskapssynen och den ekumeniska strävan att förstå frälsningen som en gudomliggörelse av människan.³ De här två fenomenen ger det finska tänkandet mycket av dess särprägel och inledningsvis ska därför den teologiska funktion som Mannermaa ger dem i sin bok studeras.

Den realistiska kunskapssynen kommer till uttryck när Mannermaa argumenterar för att den troende människans förhållande till Kristus är en verklig förening och inte endast en etisk relation, vilket har varit den vanliga ståndpunkten inom den tyska Lutherforskningen. De finska teologerna talar om att Kristus på ett ”real-ontiskt” sätt är närvarande i själva tron och därigenom också i de troende människorna.⁴ Termen ”real-ontisk” har inte beskrivits särskilt ingående av Mannermaa eller någon annan inom hans skola. Man förstår dock att de finska forskarna med hjälp av denna term vill ge uttryck för en realistisk kunskapssyn utan att därigenom binda sig till en viss filosofisk grundläggning av realismen.

Den andra huvudangelägenheten som enligt Mannermaa är av central betydelse för den teologiska helhetsförståelsen är att det i Luthers texter finns stöd för att se frälsningen som en gudomliggörelse av människan. Mannermaa hävdar att Luthers syn på rättfärdiggörelsen har tydliga beröringspunkter med den östlig-ortodoxa föreställningen om gudomliggörelse, vilket tidigare

³ *Der im Glauben gegenwärtige Christus – Rechtfertigung und Vergottung; Zum ökumenischen Dialog* (Hannover: Lutherisches Verlagshaus, 1989). Denna bok finns sedan år 2005 även på engelska: *Christ present in Faith*. Uttrycket ”In ipsa fide Christus adest” är hämtat från Luthers stora Galaterbrevskommentar från år 1531 (1535). I stort sett fanns emellertid den finska förståelsen av Kristi närvaro färdigtecknad redan år 1977, då Mannermaa höll ett tal på en forskningskonferens i Kiev.

⁴ Mannermaa, 11ff.

forskning inte har uppmärksammat.⁵ För att kunna göra detta påstående griper han tillbaka på sin uppfattning om Kristi ”real-ontiska” närvaro i den troende människan och hävdar att Kristus är både Guds nåd, *favor Dei*, och Guds gåva, *donum Dei*. Därigenom vill Mannermaa betona att människan är konkret förenad med den tro som gör henne rättfärdig. På några ställen kritiserar han öppet de formuleringar som finns i *Konkordieformeln*, med dess starka forensiska syn på rättfärdiggörelsen, och hävdar att dessa inte återger hela den spännvidd som finns i Luthers egen uppfattning om rättfärdiggörelsen.⁶

I båda de här huvudangelägenheterna pläderar Mannermaa för att det moderna, kantiansk-idealiska, sättet att närma sig Luthers texter har medfört att forskarna har gått in under filosofiska förutsättningar som var främmande för Luther. Detta är enligt Mannermaa en viktig anledning till att Luther ofta har missförstått och han förespråkar därför att Luther istället ska läsas i ljuset av traditionen från fornkyrkan och medeltiden. Även om Mannermaa vill göra denna omvärdering med hänsyn till de filosofiska trender som var aktuella på Luthers tid tar han till flera insikter från de senaste decenniernas epistemologiska diskussioner för att uttrycka sina resultat.

Mannermaa hävdar att frågan om *theosis* påvisar en problematik som är långt vidare än själva rättfärdiggörelsen betraktad som ett isolerat begrepp. Han lyfter fram tre områden som är i behov av vidare studier ifall en bredare förståelse av gudomliggörelsen i Luthers teologi skall kunna rekonstrueras. Dessa tre områden är Lutherforskningens filosofiska och ontologiska förutsättningar, Luthers förståelse av delaktighet och vara, samt Luthers syn på vad som är äkta kärlek.⁷ De här

⁵ Samtidigt medger Mannermaa att det finns viktiga skillnader mellan Luthers syn på rättfärdiggörelseprocessen och den östlig-ortodoxa gudomliggörelseläran. Det som han särskilt lyfter fram är att Gud i Luthers texter är själva *källan* till det kristna livet, inte främst ett *mål*, som i det östliga tänkandet. Detta kan uttryckas som om Luther saknar den tydliga teleologi som de östliga teologerna har som sin huvudpunkt.

⁶ Mannermaa, 11 ff.

⁷ Tuomo Mannermaa, ”Theosis als Thema der Finnischen Lutherforschung”, 11-26 i *Luther und Theosis – Vergöttlichung als Thema der abendländischen Theolo-*

frågorna överlät emellertid Mannermaa åt tre av sina dåvarande doktorander att forska på. Avhandlingarna som presenterades på de här områdena är av stor vikt för att kunna förstå den utveckling som den nya finska tolkningen av Luther gick igenom i början av 1990-talet. Nu får varje komponent i skolan en mer genomarbetad grund.

Gudomliggörelsen som föremål för viktiga avhandlingar

Det första av de tre huvudsteg som Mannermaa pekar ut i syfte att utforma en bredare förståelse av gudomliggörelsen hos Luther riktar uppmärksamheten mot Lutherforskningens filosofiska förutsättningar. Denna fråga utredde Risto Saarinen i sin avhandling från år 1988. Här undersöks de infallsvinklar som har gjort det omöjligt för hela forskningstraditioner att förstå Luthers rättfärdiggörelselära som en gudomliggörelse.⁸ Genom att rikta sitt intresse mot Lutherforskarna snarare än mot Luther själv kan man säga att Saarinen i sin avhandling tecknar bilden av det sätt att läsa och förstå Luther som den nya finska tolkningen av Luther vill korrigeras. Hans avhandling bidrar därför främst till att göra bilden av den finska skolans ”teologiska motståndare” tydlig.

Saarinen riktar sin uppmärksamhet mot hur föreställningen om Kristi närvaro i tron har tolkats i Lutherforskningen från 1800-talets början till mitten av 1900-talet. Särskild vikt lägger han vid denna närvaros ontologiska status. Han påvisar att ontologin hos den tyske filosofen Hermann Lotze (1817-1881) har haft ett mycket stort inflytande. Karakteristiskt för Lotzes tänkande är att det enda ”vara” som kan studeras vetenskapligt är det ”vara” som kommer till uttryck i relationer och växelverkan. Med sin ståndpunkt vill Lotze komma bort från det statiska tänkandet kring ”varat” och ersätta den traditionella metafysiken med något som Saarinen kallar för en ”effektiv ontologi”.

gie (red. S. Peura och A. Raunio; Helsinki: Luther-Agricola-Gesellschaft, 1990), 11 ff.

⁸ Risto Saarinen, *Gottes Wirken auf uns – Die transzendente Deutung des Gegenwart-Christi-Motivs in der Lutherforschung* (Helsinki: Reports from the Department of Systematic Theology, University of Helsinki, 1988), se särskilt dispositionen, v-vii och inledningen, 1-7.

Bakom denna ontologi ligger Lotzes kantianska kunskapsteori, enligt vilken det inte är tingen i sig själva, utan deras verkningar, som är föremål för människans kunskap.⁹

Lotze hävdar att studiet av den världsåskådning som finns i det mänskliga medvetandet kan generera en bred uppfattning av verkligheten. Det är nämligen i de verkningar som det mänskliga medvetandet är utsatt för som Lotze tänker sig att Guds vilja kan förnimmas. Guds närvaro blir på detta sätt en förening mellan Gud och människa på viljans plan.¹⁰ Med rubriken på sin avhandling, *Gottes Wirken auf uns*, vill Saarinen visa att föreställningen att Guds närvaro i tron endast är en yttre verkan på människans medvetande har haft ett stort inflytande på en rad mycket kända teologer.

Albrecht Ritschl (1822-1889) anknyter enligt Saarinen direkt till de centrala punkterna i Lotzes filosofi. Ritschl hävdar att den teologiska kunskapen är transcendental i den meningen att endast Guds verkningar i världen, inte Guds ”vara” i sig självt, är tillgängligt för de mänskliga sinnen. Utifrån den här övertygelsen tolkas sedan Kristi närvaro i tron som en verkning av Guds vilja. Antropologiskt sett har denna verkan sin bas i människans vilja. Enligt Ritschl är därför den primära betydelsen av Kristi närvaro i människan att hon kan leva ett moraliskt sett gott liv. Som en viktig del av resultatet i Saarinen avhandling bör nämnas att han visar att den relationella tolkningen inte endast var förhärskande inom liberalteologin, utan också inom Lutherrenässansen (Karl Holl, Erich Vogelsang, Reinhold Seeberg och Erich Seeberg) och inom den dialektiska teologin (Karl Barth och Ernst Wolf).¹¹

Strax efter att Saarinen hade presenterat sin undersökning lade Simo Peura fram sin avhandling *Mehr als ein Mensch? – Die Vergöttlichung als Thema der Theologie Martin Luthers von 1513 bis 1519*. Som titeln visar anknyter Peura på ett naturligt sätt till Saarinen resultat. Efter att de filosofiska förutsättningarna för Lutherforskning har blivit klarlagda väljer nämligen Peura att gå direkt till Luther och ställa frågan om vilken syn på gudomliggörelsen som Luther hade i sina allra tidigaste skrifter.

Peura inleder sin avhandling med en lång exposé över hur gudomliggörelsen har varit ett problem inom Lutherforskningen. Även om Peura i detta avsnitt ansluter sig till grundtankarna och flera av exemplen i Saarinen avhandling granskar han till skillnad från Saarinen forskningen ända fram till 1980-talet. Därigenom kan han notera vissa undantag mot den övervägande relationella förståelse av tron som går tillbaka till den kantianskt influerade Lutherforskningen. Som undantag nämner Peura huvudsakligen Bengt R. Hoffmans studium av Luther och mystiken, samt Reinhard Slenczkas och Ulrich Asendorfs studier av athanasianska tankar hos Luther.¹²

I anslutning till Luthers juldagspredikan från år 1514 skildrar Peura gudomliggörelsen som Kristi andliga födelse i människan. På samma sätt som Guds ord blir kött i inkarnationen tänker sig Luther att köttet måste bli Guds ord. Gudomliggörelsen är en förening mellan *Logos* och kött, mellan Ord och människa. Denna föreställning, som finns klart uttryckt hos Athanasius och Irenaeus, innebär i Luthers tänkande inte någon förändring av de substanser som är närvarande: Gud fortsätter att vara Gud och människan fortsätter att vara människa. Trots detta tänker sig Peura att föreningen inkluderar de aktuella subjektens ”vara”. Han väljer därför termen ”participation” för att kunna uttrycka tanken på en förening och samtidigt avgränsa sig från den panteistiska föreställningen om sammansmältning av två subjekt. Det är i denna förening med Kristus som människan blir delaktig av gudomlig natur.¹³

Peura granskar också en rad andra tidiga texter av Luther och kommer fram till att den inre strukturen i hans förståelse av gudomliggörelsen är tämligen konstant över tiden. Den troende människans gudomliggörelse är enligt Peura möjlig tack vare att Kristus förkroppsligar Ordet och Guds egenskaper samt gör dessa åtkomliga för människor. Trots att Ordet blev människa finns det ingen ”ontisk” klyfta mellan Gud och Ordet. Den mänskliga som har tagit emot Ordet äger därför alla Guds verkliga egenskaper, eftersom hon har blivit ett med Kristus. Rättfärdiggörelsen består nämligen

⁹ Saarinen, 12

¹⁰ Saarinen, 15-24.

¹¹ Saarinen, 8-33 och 179ff.

¹² Peura, *Mehr als ein Mensch? – Die Vergöttlichung als Thema der Theologie Martin Luthers von 1513 bis 1519* (Helsinki, Reports from the Department of Systematic Theology, University of Helsinki, 1990), 15-50.

¹³ Peura, 51 ff och 295.

dels av att Gud *förklarar* en människa rättfärdig för Kristi skull, dels av att Gud *gör* människan rättfärdig. Därigenom kan Luther också bejaka den skolastiska principen om *agere sequitur esse*, ”att handla såsom man är”, eftersom människan i sin nya födelse har fått ett nytt vara i Kristus, som föregår hennes handlande.¹⁴

I gudomliggörelsen förändras människan i ”realontisk” mening genom att hon förvandlas till Guds ord, samtidigt som ordet självt förblir oförändrat. Den förändring som inträffar kan nämligen inte beskrivas med hjälp av skolastikens begreppsliga tänkande. Däremot hävdar Peura att man kan säga att Kristus är begynnelsen till människans nya andliga substans i tron. Med detta vill han understryka att den förvandling som den troende går igenom aldrig blir fullständig i det här livet. Detta anser han vara det rätta sättet att förstå Luthers uttryck *non in re, sed in spe*, ”inte i verkligheten, utan i hoppet”, ett uttryck som tidigare Lutherforskning lätt har kunnat anknyta till när Kristi verkliga närvaro i tron har förnekats. Slutligen binder Luther gudomliggörelsen mycket nära samman med kärleken, eftersom den gudomliggjorda människan har förmåga att handla utifrån den kärlek som är Guds egen. Detta kräver emellertid att människan ständigt ödmjukar sig och söker Guds nåd.¹⁵

Om Peuras avhandling kan sammanfattas med att gudomliggörelsen inte låter sig beskrivas med hjälp av skolastikens ontologiska kategorier, utan måste studeras utifrån de konsekvenser som den får för människans förmåga att handla rättfärdigt, kan man säga att det är just här som Antti Raunio år 1993 tar vid i sin avhandling. Raunio pläderar för att den ”Gyllene regeln” uppfyllelse bygger på att Kristus ses som den som har uppfyllt Guds bud och fortfarande gör detta genom de goda gärningar som människor utför. Genom sitt studium av texter från en större del av Luthers verksamma tid lyckas Raunio visa att tanken på Kristi inneboende i människan inte enbart hör till Luthers ungdom.¹⁶

Hela teologin och den kristna spiritualiteten komprimeras enligt Raunio av uppfyllelsen av det

gudomliga bud som den ”Gyllene regeln” är. Dess teologiska innehåll är nämligen att Gud vill vända människans syndiga kärlek till en osjälvisk och ren kärlek. Därför är kärleken den egentliga uppfyllelsen av den ”Gyllene regeln”. Luther tolkar denna utifrån den naturliga lagen, teologiskt förstådd. Därför vill Raunio avgränsa sig från två vanliga missuppfattningar av den naturliga lagen, nämligen den uppdelning mellan naturlig och övernaturlig kärlek som hade gjorts i den skolastiska teologin, samt den kantianska uppdelningen mellan ”natur och ande” eller ”natur och person”. Distinktioner av de här slagen gör det nödvändigt att begränsa tillämpningen av den ”Gyllene regeln” till en sida av tillvaron, antingen den världsliga eller den andliga, vilket inte stämmer med Luthers eget tänkande.¹⁷

En viktig konsekvens av att Luther vägrar göra distinktioner av liknande slag är enligt Raunio att han vill värna om att den ”Gyllene regeln” skall fungera som ett tydligt uttryck för den gudomliga kärlekens egen lag, samtidigt som den sammanfattar innehållet i Dekalogen och alla andra Guds bud. Luther vill att denna lag skall ta gestalt i de kristna människornas sätt att leva. Hans starka betoning av tron, den som ofta skildras som kärnan i det lutherska budskapet, bör därför ses som en aspekt av hans kärleksteologi. I sin tolkning av den ”Gyllene regeln” som en princip för osjälvisk kärlek står Luther nämligen i en tradition som närmast går tillbaka till Gregorius den Store och Franciskus av Assisi.¹⁸

En grundläggande föreställning i Luthers förståelse av den ”Gyllene regeln” är att denna ska tillämpas på såväl människans relation till Gud som på hennes relation till andra människor. Detta krävs nämligen om dess syfte, att den troende lever sig in i sin nästas situation och ställer frågan om vad denne behöver, ska kunna uppnås. Även om sådant i viss utsträckning kan äga rum utan den gudomliga kärlekens närvaro kräver det en omfattande förändring av riktningen på människans kärlek, vilket i sin tur förutsätter att hon låter Gud vara alla goda gåvors givare och samtidigt vill föra dessa gåvor vidare till sin omgivning. Mot bakgrund av de resultat som Raunio redovisar under

¹⁴ Peura, 177ff och 293-296.

¹⁵ Peura, 296-299.

¹⁶ Raunio, *Summe des Christlichen Lebens – Die „Goldene Regel“ als Gesetz der Liebe in der Theologie Martin Luthers von 1510 bis 1527* (Helsinki: Reports from the Department of Systematic Theology, University of Helsinki, 1993), 5-10.

¹⁷ Raunio, särskilt 21ff och 57ff.

¹⁸ Raunio, 5 och 353-356. Gregorius den Store beskrivs på 74ff och Franciskus av Assisi på 88ff.

arbetets gång hävdar han att Luther såg kyrkan som en kärleksgemenskap. Detta tema har tidigare Lutherforskning ofta förbiset, eftersom *commu-nio*-tanken endast har ansetts höra till Luthers ungdomsverk.¹⁹

I direkt mening handlar Raunios avhandling inte i särskilt hög grad om människans gudomliggörelse eller Kristi ”real-ontiska” närvaro i tron. Den senare föreställningen finns emellertid hela tiden med som en viktig förutsättning för frågan om budens uppfyllelse, vilket gör att lagens naturliga innehåll blir identiskt med den fordran som en kristen människa har riktad mot sig. Därigenom kan Luther också avgränsa sig från den augustinska traditionen, i vilken Guds kärlek måste jämkas med människans egen begärande kärlek. Raunio konstaterar att hans tolkning på denna punkt har flera sakliga likheter med Anders Nygrens *Eros och agape*. Han hävdar dock att Nygren i sin undersökning tolkar kärleken som något värdeestetiskt, medan han själv (utifrån Kristi ”real-ontiska” närvaro) tolkar den som något ontologiskt: begreppet kärlek avser nämligen Guds eget ”vara”, inte det som Gud använder för att skänka värde åt något.²⁰

Exempel på positivt mottagande

Den nya finska tolkningen av Luther har fått både beröm och kritik från övriga Lutherforskare och teologer med ekumenisk inriktning runt om i världen.²¹ Under den här rubriken ska vi rikta in oss på några exempel där de som kommenterat de finska resultaten har satt stort värde på dessa och därför huvudsakligen framfört positiv kritik. Som vi inledningsvis konstaterade har svenska teologer ännu inte diskuterat den nya finska tolkningen av Luther i särskilt hög grad. Lite längre fram ska vi dock undersöka ett antal undantag från denna tystnad, vilka samtliga ställer sig övervägande positiva till den finska skolan.

¹⁹ Raunio, 217ff och 353ff.

²⁰ Raunio, 64ff, 76ff och 353ff.

²¹ För en mer utförlig presentation av den internationella receptionen, av både positiv och negativ art, se Risto Saarinen, ”Partizipation als Gabe: Zwanzig Jahre neue finnische Lutherforschung”, 131-143 i *Ökumenische Rundschau*, 57 (2008).

I Nordamerika finns en stor rörelse som brukar benämnas *Evangelical Catholics*. De viktigaste böckerna inom denna rörelse, som vill betona den lutherska kyrkans arv från fornkyrkan och medeltiden, har skrivits av David S. Yeago och Reinhard Hütter. Carl E. Braaten och Robert W. Jenson, som varit redaktörer för tidskriften *Pro Ecclesia* och aktiva vid *Center for Catholic and Evangelical Studies*, har inte på samma sätt som Yeago och Hütter profilerat sig som evangelisk-katolska men kan ändå hänföras till denna rörelse.²² Braaten och Jenson är redaktörer för den år 1998 utgivna boken *Union with Christ*. För den som vill ta del av en lättillgänglig, men ändå utförlig, presentation av den nya finska tolkningen av Luther kan denna bok på cirka 180 sidor rekommenderas.²³

Boken *Union with Christ* består av ett antal uppsatser skrivna av de ovan presenterade finska forskarna. Därutöver ingår en inledning skriven av Jenson och Braaten, en allmän introduktion till den nya finska tolkningen av Luther, skriven av Tuomo Mannermaa, samt responser i anslutning till flera av uppsatserna i boken, skrivna av olika amerikanska lutherska teologer. De mer historiskt inriktade studier som de finska forskarna genomför i sina avhandlingar får med hjälp av det här upplägget en klarare tillämpning i ett antal aktuella frågor. Exempelvis diskuteras föreställningen att människan ger sig själv åt människor i omgivning- en efter att hon har tagit del av Kristus. Enligt Jen-

²² Tomas Nygren, *Lag och evangelium som tal om Gud – En analys av synen på lag och evangelium hos några nutida lutherska teologer: Pannenberg, Wingren och Scaer* (Skellefteå: Artos, 2007), 15 och 205ff. Reinhard Hütter konverterade till den Romersk-katolska kyrkan i december år 2005, men de skrifter som han skrev före sin konversion spelar fortfarande en stor roll inom den evangelisk-katolska rörelsen.

²³ Med undantag från några hittills oöversatta publikationer på finska är i stort sett alla resultat från den nya finska tolkningen av Luther ursprungligen publicerade på tyska. Detta har sin huvudsakliga grund i att flera av de finska forskarna har studerat vid Institutet för europeisk historia i Mainz (detta institut leddes en tid av Peter Manns, en av de romersk-katolska teologer som tillsammans med Otto-Hermann Pesch har intresserat sig allra mest för Martin Luthers teologi). En annan viktig anledning till att de finska forskarna valt att publicera sig på tyska är naturligtvis det faktum att de huvudsakligen refererar och kritiserar tidigare tyskspråkig forskning.

son sammanfattar denna föreställning väl den finska synen på vad det innebär att ”vara”. På så sätt blir människans ”vara” analogt med Guds eget ”vara”, eftersom Guds ”jag är” framträder för människorna på detta sätt.²⁴

Flera av uppsatserna diskuterar frågan om luthersk identitet och hävdar att denna är en av de viktigaste i dagens lutherska teologi. Simo Peura påpekar i sitt bidrag att relationen mellan de forensiska och effektiva aspekterna av rättfärdiggörelsen är ett aktuellt problem, vilket exempelvis visar sig i diskussionen omkring *Den gemensamma deklARATIONEN om rättfärdiggörelsen*. Detta dokument saknar enligt Peura en tillräckligt genomarbetad teologisk grund, utifrån vilken man kan diskutera relationen mellan de två aspekterna av rättfärdiggörelsen. Peura hävdar vidare att Luthers fråga om hur han skulle finna en nådig Gud inkluderade frågan om vad som är äkta kärlek. Därför anser han att uppfyllelsen av Skriftens kärleksbud egentligen var den fundamentala fråga som Luther brottades med vid tiden för sin tornupplevelse. Utifrån den ovan redovisade synen på ”vara” pläderar Peura för att budens syfte är att lära de troende människorna att föra ut Guds egen osjälviska kärlek i världen. Han understryker att Luther utgick ifrån en klassisk definition av kärlek som innebär att kärleken ses som den kraft som förenar den som älskar och det älskade med varandra.²⁵

Antti Raunio konstaterar att man utifrån den här synen på kärlek kan föra det andliga regementet mycket närmare samman med det världsliga regementet än vad som traditionellt har gjorts inom Lutherforskningen. Därigenom skulle man kunna redovisa mer explicit vilken grund som den kristna

etiken vilar på, samtidigt som *communio*-tanken i Luthers ecklesiologi kan förtydligas genom att man på nytt börjar reflektera över grunderna för mission och diakoni i ljuset av Guds egen självutgivande kärlek.²⁶

Även om det främst är i USA som de finska forskarna har fått stort genomslag finns det exempel på ett positivt mottagande även i Norden. I en avhandling framlagd vid Menighetsfakulteten i Oslo diskuterar Tomas Nygren på några ställen hur den nya finska tolkningen av Luther kan användas för att kasta ljus över den viktiga frågan om hur Bibeln ska förstås som lag och evangelium. Därigenom blir hans avhandling ett tydligt exempel på hur resultaten från Finland kan användas för att precisera i stort sett samtliga nutida diskussioner om luthersk teologi. Nygren visar att föreställningen om att det finns utsagor i Bibeln (huvudsakligen i brevlitteraturen) som talar om Guds lag i positiva ordalag kan sättas in i en större teologisk debatt med hjälp av de tolkningar som har odlats i Helsingfors.²⁷

I de kriterier som Nygren ställer upp i sin avhandling ingår bland annat frågan om samtidsrelevans. Med detta vill han värna om teologins förmåga att utöva en kulturkritisk funktion gentemot olika trender i samhället. Han visar att bilden av den kristna tron som ”en befrielse från alla krav”, som är mycket vanlig bland lutherska teologer i Norden och i Tyskland, sannolikt är resultatet av förblivande kantianska förutsättningar vid tolkningen av olika texter. Detta har gjort att den lutherska tron många gånger inte har ansetts särskilt intressant för dem som har velat använda det kristna tankegodset för att granska samhällsutvecklingen. Nygren konstaterar att vi lever i en tid då varje människas liv uppfattas som ett identitetsprojekt. Därför kan ett essentiellt positivt lagbruk, där varje gudomligt bud uppfattas som en återspeglning av det förhållande som rådde mellan Gud och människa i paradiset, ses som något av ett trumfkort för den lutherska teologin.²⁸

²⁴ Jenson, ”Response to Tuomo Mannermaa”, 21-24, i *Union with Christ – The New Finnish Interpretation of Luther* (Michigan: William. B. Eerdmans Publishing Company, 1998), 23.

²⁵ Peura, ”Christ as Favor and Gift”, 42-69 i *Union with Christ*. Carl E. Braaten skriver i en av kommentarerna i samma bok, ”Response to Simo Peura”, 70-75, att den gemensamma deklARATIONEN om rättfärdiggörelsen mellan kyrkor inom Lutherska världsförbundet och den Romersk-katolska kyrkan i nuläget är i behov av en solid kristologisk bas för att kunna tala om den effektiva aspekten av människans reella delaktighet i Guds rättfärdighet. Detta skulle enligt Braaten kunna avhjälpas med hjälp av resultaten från den nya finska tolkningen av Luther.

²⁶ Raunio, ”Natural Law and Faith”, 96-128 i *Union with Christ*.

²⁷ Nygren, särskilt 223f. Nygren var först lektor i systematisk teologi vid Johannelunds teologiska högskola i Uppsala. Sommaren 2009 tillträdde han posten som rektor vid denna skola.

²⁸ Nygren, 227ff. Det ska betonas att Nygren inte explicit för denna diskussion i anslutning till den nya finska

Bengt Häggglund har diskuterat den nya finska tolkningen av Luther i ett antal kortare arbeten. Häggglund noterar att dagens teologihistoriska forskning i regel betraktar den uppfattning som fanns hos Kant och senare inom den tyska idealismen som resultatet av ett missförstånd. I denna tradition sågs allt vad metafysik heter som ovetenskaplig spekulation. Den aristoteliska filosofi som var dominerande inom såväl romersk-katolsk tradition som stora delar av den evangeliska teologin på 1600-talet hade emellertid inte den innebörd som Kant tillskrev den. Denna insikt är en viktig bakgrund till att den realistiska kunskapsteorin i nutiden upplever en renässans inom såväl filosofin som teologin. Häggglund hävdar att resultaten från Finland gör det möjligt att förstå den teologiska antropologin på ett bättre sätt, eftersom den realistiska kunskapssyn som dessa bygger på är förbunden med en insikt om människan som gör rättvisa åt realismen i såväl lagens krav som evangeliets löften. Samtidigt konstaterar Häggglund att den tydlighet som präglar de finska forskarnas avståndstagande från den tyska idealismen inte går igen i deras förklaringar av sina egna filosofiska grundantaganden.²⁹

I min egen avhandling, som behandlar Martin Luthers böneteologi, undersöker jag det större teologiska sammanhanget kring flera av de frågor som har lyfts fram av den nya finska tolkningen av Luther, främst Kristi närvaro i tron, människan som ett tempel åt den helige Ande och kyrkan som en gemenskap av människor. Luthers böneteologi är ett område som kan få nya värdefulla impulser från den finska skolan. Särskilt pekar jag på möjligheterna att med hjälp av Kristi verkliga närvaro sätta bönen i relation till trons samtliga artiklar

tolkningen av Luther, utan snarare som ett led i sin argumentation för att den strängt lutherska teologen David P. Scaer företräder en uppfattning om förhållandet mellan lag och evangelium som är att föredra framför det tänkande som Gustaf Wingren och Wolfhart Pannenberg representerar i denna fråga. Den kritik som Nygren redogör för sammanfaller dock i mycket hög grad med den kritik mot kantianskt influerad teologi som har förts fram från de finska forskarna. Den samtidsrelevans som Nygren finner hos Scaer kan därför i hög grad sägas gälla även den nya finska tolkningen av Luther.

²⁹ Bengt Häggglund, *Tro och verklighet – Tre studier i 1900-talets teologihistoria* (Skellefteå: Artos, 2007), 114ff, särskilt 119-121.

utan att man därigenom tappar det fokus som den lutherska tron har i föreställningen att människan ständigt får ta emot sitt liv och sin rättfärdighet från Gud och överlåta sina synder åt honom. Samtidigt konstateras att föreställningarna om ”real-ontisk” Kristusnärvaro och gudomliggörelse, vilka bevisligen har ett stort metodiskt värde för att kunna sätta ord på olika samband i teologin, inte har en sådan övergripande funktion i Luthers böneteologi att man kan kalla dem för grundförutsättningar i den lutherska teologin.³⁰ Därmed har vi kommit in på frågan om vilken kritik som kan riktas mot den nya finska tolkningen av Luther.

Kritik mot de finska resultaten

Föreställningen om människans gudomliggörelse har naturligtvis kritiserats av dem som över huvud taget är kritiska mot tanken på en realistisk eller ”real-ontisk” Kristusnärvaro i tron. Dessa har framförallt hävdat att de finska forskarna lägger oproportionerligt stor vikt vid verk som Luther skrev i sin ungdom, vilka innehåller medeltida rester som han sedan tog avstånd från. Som vi har kunnat se av inriktningen på de ovan presenterade avhandlingarna stämmer denna kritik endast till viss del. Möjligen skulle man önska fler studier från Helsingfors med inriktning på Luthers senare arbeten, exempelvis Genesiskommentaren, vilken Luther arbetade med mellan åren 1535 och 1545.³¹ Med tanke på att det även utifrån de verk som Luther skrev under det tidiga 1530-talet går att argumentera för att Kristus är verkligt närvarande i tron kan vi dock bortse från denna sorts kritik för tillfället.

För att kunna utvärdera vilket värde den nya finska tolkningen av Luther har för den teologihistoriska forskningen och för den aktuella ekumeniska dialogen är den sorts kritik som bland annat Gösta Hallonsten har fört fram av större betydelse. Denna kritik har inget att invända mot det realis-

³⁰ Tomas Appelqvist, *Bönen i den helige Andes tempel – Människosyn och kyrkosyn i Martin Luthers böneteologi* (Skellefteå: Artos, 2009), se särskilt 274-277.

³¹ Ett undantag från denna allmänna karakteristik är Juhanni Forsbergs doktorsavhandling *Das Abrahambild in der Theologie Luthers: Pater fidei sanctissimus*. (Wiesbaden: Frans Steiner Verlag, 1984). Forsberg ägnar stort utrymme åt Luthers utläggning av Genesis.

tiska eller ”real-ontiska” i sig. Den riktar endast in sig på de långtgående slutsatser som de finska forskarna, åtminstone uttalat, ofta drar när de talar om människans gudomliggörelse hos Luther. Exempelvis föreslår Hallonsten att man bör skilja mellan ”lära” och ”motiv” i fråga om *theosis* genom att reservera termen ”lära” för sådana uppfattningar i vilka gudomliggörelsen har en genomgripande funktion för hela troslärans uppbyggnad. Termen ”motiv” (eller ”tema”) kan däremot användas när man inte gör lika långtgående anspråk beträffande gudomliggörelseperspektivets betydelse. Tyvärr är de finska forskarnas terminologi i nuläget inte så klar att man kan avgöra hur omfattande de tänker sig att Luthers föreställningar om *theosis* är.³²

I anslutning till Hallonstens kritik kan tilläggas att otydligheten angående gudomliggörelsen återkommer i fråga om uttrycket ”real-ontisk” Kristusnärvaro. En sådan kritik fanns också antydd hos Bengt Hägglund.³³ Det är visserligen helt klart att den gudomliga närvaro som finns i tron får konsekvenser för människans förmåga att handla etiskt riktigt. På den punkten är de belägg som redovisas från Martin Luthers teologiska produktion övertygande. Därutöver visar de finska forskarna att det i Bibelns bud, i synnerhet de som ingår i Dekalogen, finns en klar mall för vilka goda gärningar som den gudomliga närvaron stimulerar den kristna människan till att utföra. Dessa gärningar återspeglar den harmoni som rådde i skapelsen före syndafallet. Frågan är emellertid om just termen ”real-ontisk” är nödvändig för att kunna uttrycka förhållandet mellan Guds närvaro i tron och dessa konsekvenser.

Med termen ”real-ontisk” vill de finska forskarna undvika såväl den tyska idealismens totala förnekande av metafysik inom vetenskapen som den aristoteliska substansmetafysikens anspråk. Båda dessa tanke-system bygger nämligen på en filosofisk grundläggning av teologin, där filosofin får bestämma vilka betingelser som ska gälla. Istället vill de skildra ett förhållande som saknar filosofiska implikationer, men som ändå visar att den gu-

domliga närvaron är realistisk och ontologisk. Termen ”ontisk” har sin närmaste motsvarighet i vissa verk av Martin Heidegger, men denna bakgrund diskuteras inte i de ovan analyserade verken. Även om det mesta talar för att ambitionen att undvika fallgroparna inom såväl den tyska idealismen som den aristoteliska realismen har gott stöd hos Luther återstår det fortfarande ett betydande arbete för att kunna precisera den verklighetsuppfattning som en sådan ”medelvägspostion” mellan nominalism och thomistisk aristotelism i så fall skulle vila på.

De finska forskarnas kritik mot stora delar av den tyska teologin ligger i att denna läser in förutsättningar i Luthers texter som var främmande för Luther. Samma kritik skulle emellertid kunna riktas mot dessa forskare själva fram till dess att deras egna filosofiska förutsättningar och deras egen begreppsapparat har blivit klarlagda. Det finns nämligen ingen övertygande argumentation för att den Heideggerinspirerade termen ”real-ontisk” är det mest adekvata sättet att uttrycka vad Luther avsåg med Kristi verkliga närvaro i tron. Som en följd av terminologin gör sig denna skola sårbar för kritik från sådana forskare som helt förnekar en realistiskt förstådd Kristusnärvaro i tron och som är kritiska mot den samklang mellan världsligt och andligt, lag och evangelium och mänskligt och gudomligt som har lyfts fram i dess avhandlingar. Därigenom riskerar en lång rad värdefulla teologiska resurser, både för den teologihistoriska Lutherforskningen och för den ekumeniska teologin, att förbli outnyttjade endast på grund av den oklara terminologi som har använts av de finska forskarna.

Den ”nya finska tolkningen av Luther”: nytta och utvecklingsbehov

De avhandlingar och andra publikationer som har publicerats inom den nya finska tolkningen av Luther har berikat forskningen med en rad värdefulla perspektiv. Flera av dessa har medfört att den lutherska teologin har fått impulser att förhålla sig till nutida ekumenisk debatt samt de kulturella och filosofiska förutsättningar som gäller för vetenskap

³² Hallonsten, ”*Theosis* in Recent Research: A Renewal of Interest and a Need for Clarity”, 281-293 i *Partakers of Divine Nature* (red. Michael J. Christensen and Jeffrey A. Wittung; Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2007).

³³ Se s. 66 i denna uppsats.

och kyrkoliv.³⁴ Med hjälp av dessa skrifter kan luthersk teologi också i högre grad göra sig hörd i diskussionen om fornkyrkan och förståelsen av dess teologi. Inte minst tack vare de rika citaten i avhandlingarna kan den läsare som sätter sig in i den finska forskningen ganska enkelt finna källor i vilka Luther yttrar sig på ett sätt som gör många överraskade.

Som vi har kunnat se finns det i nuläget ett antal viktiga oklarheter i den terminologi som de finska forskarna använder för att föra fram sina resultat. Det skulle kunna vara ett steg på vägen mot ökad klarhet om de finska resultaten kunde sättas i relation till en fast filosofisk tradition i vilken termen ”ontisk” spelar en avgörande roll. Därigenom skulle det sätt på vilket man vill förhålla sig till såväl den tyska idealismen som den aristoteliska metafysiken bli betydligt enklare att utvärdera. Det finns emellertid en hel del som talar för att en sådan manöver inte i särskilt hög grad skulle bidra till en bättre förståelse av Martin Luther. Den rena filosofin och den kristna trons filosofiska grundläggning var nämligen inte några huvudfrågor för Luther.³⁵ Verktögen för att i högre grad arbeta in de teologiska insikterna från Mannermaa och hans lärjungar bör nog istället främst sökas inom teologins traditionella huvudfrågor.

För att kunna få en mer exakt förståelse av gudomliggörelsen och Kristi verkliga närvaro i tron skulle sannolikt två parallella förfaringssätt behövas till. För det första skulle fler utredningar om vilka senmedeltida linjer som var aktuella för Luther i de här två frågorna kunna hjälpa till att kasta

³⁴ Ett systematisk-teologiskt verk med tydliga konstruktiva ambitioner är Risto Saarinens *God and the Gift: An Ecumenical Theology of Giving* (Collegeville: The Liturgical Press 2005). I denna bok har Saarinen som ambition att utforma ett svar på kritiska synpunkter från företrädare inom ”radical orthodoxy”. Dessa har hävdat att luthersk teologi, och reformationen som helhet, hör den moderna epoken till och därför kan betraktas som ett stadium i den västerländska teologin som har spelat ut sin teologiska roll.

³⁵ Detta hindrade naturligtvis inte Luther från att med jämna mellanrum komma tillbaka till frågan om vilken som är filosofins rätta roll inom teologin och vad som kännetecknar en god filosofi i rent förnuftsmässig mening. Det är därför viktigt att vara uppmärksam på om Luther talar om filosofins *filosofiska* eller *teologiska* användning när han yttrar sig över dess funktion och innehåll.

ljus över det sätt på vilket Luther själv hanterar dem. Detta spår skulle också behöva dras ut i tiden, genom att man också följer den lutherska teologins utveckling de närmaste hundra åren efter Luthers död. Det finns exempelvis mycket som talar för att den kritik som Mannermaa riktar mot *Konkordieformeln* inte är befogad om man ser till de förutsättningar som var aktuella på 1560- och 70-talen. Det är visserligen sant att *Konkordieformeln* skarpt betonar skillnaden mellan människans rättfärdiggörelse och hennes helgelse med en terminologi som ligger långt ifrån den finska skolans. Detta görs emellertid i en strävan efter att hålla samman Kristi båda naturer, vilket de båda ytterlighetsfraktionerna inom den reformatoriska rörelsen på 1570-talet hade misslyckats med. I själva huvudfrågan skulle man därför kunna säga att *Konkordieformeln* värnar om just det som Mannermaa vill lyfta fram, nämligen en stark samhörighet mellan mänskligt och gudomligt.³⁶

Det andra förfaringssättet, som tillsammans med det första skulle kunna precisera resultaten, är om man hade ställt frågan vilken roll som *theosis* och Kristi verkliga närvaro i tron spelar för de olika komponenterna i Luthers helhetstänkande. Till exempel skulle frågan om budens uppfyllelse kunna ställas mycket mer exakt om man samtidigt undersökte hur Luther tänker kring gudomliggörelsen och Kristi närvaro i tron när han yttrar sig om buduppfyllelse. Som en följdfråga skulle man sedan kunna utreda vilka aspekter av buduppfyllelsen som är möjliga att göra rättvisa åt om man tolkar dessa två fenomen på ett mer relationellt sätt. På samma sätt skulle även Luthers skapelseteologi och eskatologi behöva undersökas.

Det är min övertygelse att flera viktiga komponenter i Luthers teologi kan studeras utan att man relaterar dem till en övergripande *lära* om gudomliggörelse, det vill säga i den för hela trosläran genomgripande mening som Gösta Hallonsten talar om. Luthers yttranden om realismen i Kristi och den helige Andes närvaro i den troende människan verkar nämligen kunna förstås i sitt sam-

³⁶ Denna uppfattning delas också av Olli-Pekka Vaino, som i sin doktorsavhandling *Justification and Participation in Christ – The Development of the Lutheran Doctrine of Justification from Luther to the Formula of Concord (1580)* (Leiden: Brill, 2008) lägger stor vikt vid att undersöka de diskussioner som ledde fram till författandet av *Konkordieformeln*.

manhang utan att man låser sig vid en viss fixerad filosofisk begreppsapparat. Mitt eget studium av börens funktion i Martin Luthers teologi talar i alla fall för detta.

Även om den kritik som har presenterats ovan talar för att omfattningen av de finska upptäckterna inte är riktigt så stor som den kan tyckas från början finns det goda skäl att fortsätta följa den forskning som bedrivs i Helsingfors. Det sätt på vilket denna skola har vitaliserat såväl den teologihistoriska forskningen som den lutherska re-

flektionen över aktuella teologiska problem saknar motstycke, åtminstone på nutida nordisk mark. Med tanke på att vi snart ska fira 500-årsjubileum av reformationen kan man dessutom säga att denna inspiration kommer vid en särskilt lämplig tidpunkt. Sammantaget finns det därför all anledning att konstatera att den nya finska tolkningen av Luther är en viktig tradition att förhålla sig till för alla som sysslar med Lutherforskning och nutida luthersk teologi.

Summary

The "New Finnish interpretation of Luther" has attracted a great deal of attention within Lutheran theology, particularly that kind of Lutheran theology that works with ecumenical matters. Two discoveries made by Tuomo Mannermaa have, thanks to his followers, played an important role in several current issues. Firstly, Mannermaa established the real-ontic knowledge theory, secondly he showed that Luther has a conception of human deification. Three of Mannermaa's students, Risto Saarinen, Simo Peura and Antti Raunio, have in different ways discussed the Lutheran meaning of Christ being present in faith itself.

The new Finnish interpretation of Luther has received both positive and negative criticism. Most of the positive reactions are from the United States, from Robert W. Jenson, Carl E. Braaten and from representatives from the Evangelic-Catholic movement in this country. There are however also Swedish voices who state that the Finnish understanding of Luther could be applied constructively in Nordic theology of today. The critics have often stated that Luther's comments on the real presence of Christ in faith are too few and furthermore limited to his early works to be significant for his structuring of the Christian faith. There are reasons to think that the new Finnish interpretation of Luther would benefit from clarifying its own philosophical terminology, foremost regarding the term real-ontic. In addition, it would be useful to investigate Luther's balancing between Thomistic and nominalistic philosophy in a way that combines the precision of theological history with present discussions about the relationship between theology and philosophical trends.